

טובה גמליאל סוף הסיפור: משמעות, זהות, זקנה
הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, 2005, 287 עמודים.

תמר כתריאל*

ספרה של טובה גמליאל מתמקד בשאלות של הבניית זהות והתמודדות אישית וחברתית של קשישים עם תרבות המוות המוסדית שבתוכה הם חיים את שנותיהם האחרונות, מתוך קבלת המוות, ואפילו ציפייה אליו, או הדיפתו והכחשתו הזמנית. יכולתה של המחברת לטוות יחדיו תיאור אתנוגרפי מרתק ומפורט עם דיון עשיר בשאלות תיאורטיות ומטה-תיאורטיות מייצרת חוויית קריאה יוצאת דופן בתובענותה ובעוצמתה. זהו טקסט מורכב ורב-קולי שמשלב אמפתיה עמוקה לשדה המחקר, עם דיון בלתי מתפשר על תרבות המוות שמגדירה את גבולותיו, ועם חיפוש אחר שפה אנליטית מדויקת שתעזור להאיר, לארגן, לפרש ולהבין חוויית חיים שהיא רחוקה וקרובה כאחד.

מחקרה של טובה גמליאל ממשיך ומפתח נקודת מבט אנתרופולוגית לחקר הזקנה, שמשלימה המשגות מקובלות בתחום הגרונטולוגיה, ואף מציעה להן אלטרנטיבה מאתגרת. בכך הוא מוסיף נדבך חשוב לתובנות האנתרופולוגיות שהפיקו מחקרים קודמים בתחום האנתרופולוגיה של "הגיל השלישי", למשל מחקריהם הידועים והחלוציים של חיים חזן וברברה מאיירהוף.¹ ספר זה מצטרף גם לספרה הקודם של המחברת² אשר עסק בסוגיות של זקנה בסביבה מוסדית שונה של דיור מוגן, ומשתמש בפריזמה ההשוואתית שמאפשר המחקר הקודם כדי להדגיש את תפקידו של ההקשר המוסדי הנוכחי, וההסדרים החומריים והסימבוליים המארגנים אותו, בהבניית חוויית החיים של היחיד ויצירת תרבות המקום. אף שהמחקר עוסק בעולמם המיוחד של קשישים, ובעיקר בזקנה מאוחרת, התובנות התיאורטיות שהוא מציע מאירות שאלות של הבניית זהות באופן כללי יותר. תהליך הבניית הזהות מנוסח במונחים דינמיים, תוך הדגשת המשא ומתן הבין-אישי והיומיומי, הפגיע והתמקמק, שבמהלכו נבנות ומתפרקות הגדרות העצמי והזולת. במחקר הנוכחי תהליך זה מוכפף כולו כולו אל תודעת הסוף שמלווה את דיירי בית האבות בקומם ובשכבם, ומבצבצת גם אל הכרתם של הזרים הנקרים לתחומו.

נקודת המוצא של הספר היא ההכרה בחוויית הנישול שמלווה כל צעד ושעל בחייהם של הקשישים למן הרגע שבו הם דורכים על סף בית האבות. חוויית נישול זו, שהמחברת מכנה אותה "מות העצמי", נובעת ממצב של "מוות חברתי" ומטרימה את מותם הפיזי של הקשישים. אופני התנהלותם של הקשישים במסגרת חיים מוסדית זו – שהיא מנותקת מן העולם הסובב אותה גם כשבת האבות ממוקם בלב העיר, ומן העבר האישי של דייריו גם כאשר קשרי המשפחה עם ילדים ונכדים נשמרים – מהווים את מוקד התיאור והניתוח בספר. הפרקטיקות היומיומיות שממלאות ומגדירות את סביבתם החברתית של הקשישים נענות לדרישות הארגון של המוסד, ובו בזמן הן מכוננות את הגדרות העצמי של הקשישים

* אוניברסיטת חיפה

1. Hazan, Haim (1992). *Managing Change in Old Age: The Control of Meaning in an Institutional*

Setting. NY: SUNY Press; Myerhoff, Barbara (1978). *Number Our Days*. NY: EP Plenum

2. גמליאל, טובה (2000). זקנה עם זיק בעיניים. תל אביב: דיונון, אוניברסיטת תל אביב.

בצמתים שונים של מפגש ומשא ומתן עם דיירים אחרים, חברי צוות ואורחים במוסד. לטעמי, אחת התרומות התיאורטיות החשובות בספר היא מסגרת הניתוח שמציעה המחברת להתבוננות שיטתית בפרקטיקות אלו כדרכים שונות להתמודדות עם חוויית הנישול של "מות העצמי".

כפריזמה שבאמצעותה היא מארגנת את מהלך ההתבוננות בחיי המוסד, המחברת מציעה מודל של שדות פנומנולוגיים אשר משרטטים את קווי המתאר של המציאות הקיומית של הדיירים ביחס לקטבים של "חיים" מזה ו"מוות" מזה. היא מתעכבת במיוחד על האסטרטגיות שבהן נוקטים הדיירים במפגשים בין-אישיים שונים כדי לכונן את זהותם במציאות של נישול שבה הם מקופחים ממקורות של משמעות שליוו אותם כל חייהם – אוטונומיה, שליטה והערכה. אסטרטגיות הקיום של הקשישים מכוונות כול-כולן לכאן ולעכשיו של מציאות החיים במוסד הטוטאלי שבו הם מוצאים את עצמם, בתוך מה שהמחברת מכנה "שדות המחיה של המוות". שדות מחיה אלה קושרים את הדיירים בחוטים סמויים של קהילתיות חדשה, אשר נתונה בצל תודעת המוות הקרב. לדברי המחברת,

באופן דיאלקטי יכולה תודעת המוות להעמיק את האובדנות אך גם להוות קרקע פורה לחליפים [...] הפיזיו-החוייתי מעצים מן החוץ את אלו שכבר קיבלו זהות של "מתים". אחת הדרכים להתמודד עם הריקנות של חיי השגרה במוסד היא ההישענות על כוחו של הקולקטיב עד כדי עדריות. קולקטיב הדיירים מגיב הן לאתגרים שמציב בפניו הצוות והן לנטייה של רבים מחבריו לנישול עצמי (ע' 98).

על פי הניתוח שמציעה המחברת, שדות המחיה של המוות מכווננים במהלך מפגשים בין-אישיים יומיומיים בין הדיירים לבין עצמם ובינם לבין אנשי הצוות ואחרים שנמצאים מחוץ למעגל הקיום שלהם או בשוליו. היא מזהה ארבעה טיפוסים שדות כאלה, שכל אחד מהם מאופיין באמצעות אסטרטגיה מרכזית של שימור הקיום בצל המוות. שדות אלו מוגדרים מבחינה אנליטית על-ידי הצלבה בין ציר של "חיים-מוות" לבין ציר של "אני-אתה". הצלבה זו יוצרת מודל של ארבעה שדות מפגש: "אני-אתה-חי", "אני-אתה-מת", "אני-מת-אתה-חי", ו"אני-מת-אתה-מת". הפרקים המרכזיים בספר מוקדשים לדיון בכל אחד מן השדות הללו, ויחדיו, על אף הסכמטיות של המודל, הם מציעים מסע מטלטל בין אפשרויות של חיות מתחדשת על סף המוות ומעבר לו – אל סוף הסיפור. הם מסמנים תחנות בתהליך הנסיגה מן העולם החיצוני אל המסגרת המוסדית. השדה המוגדר כ"חי-חי" מתייחס למציאות קיומית שבה דיירים רואים את עצמם כ"חיים", וכך גם רבים מן הדיירים האחרים. שלושת המנגנונים התקשורתיים שמסייעים להבניית מציאות של חיים בשדה זה הם משחק, סטיגמה ורכילות. המחברת מנתחת בהרחבה את עולם המשחק של הדיירים על פניו השונות, הן בהיענותו לשליטה המוסדית והן בשמשו כאתר חתרני שמייצר מציאות אלטרנטיבית עבורם. כמו עולם המשחק, אך באופן מפתיע אולי יותר, גם הסטיגמה והרכילות הם מנגנונים בעלי אופי משחקי, יוצר-מציאות, אשר מקבלים תפקיד מיוחד בחייהם של הדיירים. לדברי המחברת: "בעוד שבחברת החיים הסטיגמה והרכילות הן מגונות, בקרב הדיירים הן אמצעי להחייאה עצמית" (ע' 137).

בשדה הקיום השני, המוגדר במונחים של "חי-מת", האסטרטגיה המרכזית היא זו של התבדלות האני-החי מן האתה שדבק בו המוות, או לפחות שניחן במידה פחותה של חיות. מאמץ ההתבדלות מדיירים אחרים מאפיין קודם כול את תקופת ההסתגלות הראשונית של

דיירים חדשים שמצטרפים למוסד, אך ההתבדלות מלווה את מסעם בתוכו באופן סמוי יותר או פחות לכל אורך הדרך. אסטרטגיית ההתבדלות מתממשת על-ידי מנגנונים של בריחה וחסיון עצמי שבאמצעותם מעמידים את עצמם הדיירים לבדם אל מול הקולקטיב, אך יחד עם זאת מקשרים עצמם לאחרים בזיקות שונות ומשתנות. מנגנוני ההתבדלות מייצרים ריבוד פנימי בעולמם של הדיירים במונחים של קרבה או ריחוק מן המוות, כך שכל אחד מהם "מוזהה בעצמו יתרון יחסי ביכולת התפקוד, בגילו, במידת השליטה והאוטונומיה שלו או בשייכותו לקולקטיב" (ע' 139). השדה השלישי, שמוגדר במונחים של "מת-חי", מתאר מצב קיומי שמהופך לזה של השדה של "חי-מת", כלומר מרחב שבו הדיירים רואים עצמם מתים למול אחרים חיים. האסטרטגיה המרכזית בשדה זה היא ההכנה להסתלקות שמלווה בהדגשת הזקנה של העצמי ביחס לדיירים אחרים, לחברי הצוות ולחוקרת עצמה – אם באמירות מפורשות ואם בפרקטיקות של הסתגרות ונסיגה עצמית, כגון הבעת חוסר עניין בנעשה בעולם (למשל, אי-רצון לקרוא עיתונים). המחברת מדגישה את ההיפוך בין שני מרחבים אלה, באומרה: "אם קודם האחר הוצג כמת והעצמי כחי, כאן העצמי הוא המת והאחר הוא החי. בקרב הדיירים הרואים עצמם חיים הניצבים מול 'אחרות של מוות' אפשר למצוא דרגות שונות של הכחשת מוות שעה ששליטתם בגוף הולכת ונשמטת. בקרב דיירים הרואים עצמם מתים ביחס ל'אחרות של חיים', אפשר למצוא קבלה של המוות, ואסטרטגיות של משא ומתן עם ההידלון הקרב" (ע' 177). נסיגה זו מן החיים מלווה בהתכנסות פנימית והתרחקות מהעולם המוסדי שהיה מקור של החיאה עצמית בשתי התחנות הקודמות, שנקראות בידי המחברת "חי-חי" ו"חי-מת". לנסיגה היבטים שונים, כגון "פרידה מהדיירים כקבוצת השתייכות והעדפת קשרי משפחה, הפרת מחויבות חברתית, צמצום מעורבות במתרחש סביב, התמקדות במצב גופני ובריחה מנטאלית אל עולמות אחרים" (ע' 204).

לבסוף, המרחב הקיומי הרביעי שהספר עוסק בו, המוגדר במונחים של "מת-מת", מעמיד במרכז הדיון אסטרטגיות של אבל. אלה מסמנות מרחב משותף של ויתור וכניעה, אשר מוצא את תיקונו בסולידריות של תמיכה הדדית, אלטרואיסטית, לא-אישית, שנקמת במונחים של "צרת רבים". לדברי המחברת:

מחוות אלטרואיסטיות של הדיירים מבטאות מעין "חסד של אמת". מתנותיהם הספונטאניות גילו רגשות דאגה, אכפתיות, אמפטיה וחמלה, עם שמקבל המתת אינו נחשב בעל חוב. ריבוי של אינטראקציות בין-אישיות או תוך-קבוצתיות מסוג זה, כמו גילויי אחדות מיסטית, פרושים כרשתות, המבנות תודעה אחרת, אלטרנטיבית למסרי צוות ומדיניות. קיומם של יחסי סולידריות והסמכות על תמיכה עצמית עומדים ביסוד הפיכתה של "גידונות" ל"בעלות", לא רק מעצם יסוד המחאה של תנאי החיים, אלא גם מצד היעדרה של מחאה כנגד המוות (ע' 238).

מסגרת המודל של "שדות המחיה של המוות", כפי ששורטטה לעיל, מעובה בספר באמצעות תיאור פרשני עשיר שנסמך על חומרי השדה – ניתוח מדויק של ההסדרים המוסדיים ומשמעותם הפנומנולוגית בחיי הדיירים (ובמידה מסוימת גם בחיי אנשי הצוות ומבקרים מזדמנים), תיאורים מפורטים ומאירי עיניים של מפגשים בין הדיירים, בינם לבין אנשי הצוות ובינם לבין החוקרת, התייחסות שיטתית ורגישה לשפת המקום ולמשמעויות הלוקליות שצובעות אמירות אקראי בצבעים בלתי נשכחים, כמו גם רפלקסיביות בלתי

מתפשרת שבמסגרתה בוחנת החוקרת את עצמה ואת עולמה מתוך מפגש עם עולם הקשישים שהיא מבקשת לתעד ולהבין. תחושת המועקה שחוזרת וצצה במהלך הקריאה היא תולדה בלתי נמנעת של נושא המחקר, כמו של האזכורים הנשנים של ספרות מחקרית שמתמקדת במוסדות טוטאליים אחרים, כגון מחנות ריכוז. תחושת מועקה זו ניזונה במידה מסוימת גם מן השפה הדחוסה והתיאור הגדוש שמעניקים לטקסט את אופיו המהפנט־משהו. נראה שהספר – כמו נושא הדיון שלו – מכונן עולם משלו ומוליך את הקוראים, בצנעה ובבטחה, אל עבר הגבול הדק, החמקמק, שבין ספרות וסוציולוגיה, במפגש נדיר של הבנה וחמלה.